

UYGUR TÜRKÇESİNDEKİ A, Ä ÜNLÜLERİNİN E, İ'YE DEĞİŞMESİ VE SEBEPLERİ

PROF. DR. ABDURAOP POLAT TAKLIMAKANLI

Türkolog dilcilerin bildiği gibi, Çağdaş Uygur Türkçesinde içinde /a/, /ä/ ünlüleri olan tek heceli kelimelerin sonuna /-i-/, /-si-/, /-ış-/ gibi ekler eklendikten sonra, o kelimelerdeki /a/, /ä/ ünlüleri kapalı /e/ ünlüsüne değişir. Eğer iki ve ikiden fazla heceli kelimelere yukardaki ekler getirilirse, /a/, /ä/ > /i/ değişir. Bu tür fonetik hâdise Çağdaş Türk Lehçeleri içinde sadece Uygur Türkçesine has olan özellik sayılmaktadır. Ama Uygur Türkçesindeki bu tür özelliğin ne sebepten oluştuğu ve onun ne zamandan başlayıp, Uygur yazı dilinde yansıtılmaya başlandığı gibi konular üzerinde günümüze kadar dilciler tarafından kabul edilmiş bir eser ortaya çıkmamıştır. İşte ben bu konuda yıllardır sürekli araştırma yapmaktayım. Burada incelememin sonucu olarak bu makalemi meslektaşlarımın bilgisine sunuyorum.

Uygur Türkçesinde a, ä > e, i Değişme Alanı

İncelememe göre, Uygurcadaki /a/, /ä/ > /e/, /i/ değişimi, her yerde ortaya çıkmıyor. O sadece belli durumlarda ortaya çıkar. Meselâ :

Tek heceli kelimelerde:

bag "bağ" > begi, begim, begin
tag "dağ" > tegi, tegim, tegin
yan "yan" > yeni, yenim, yenin
nan "ekmek" > neni, nenim, nenin
qan "kan" > qeni, qenim, qenin
kan "kan" > keni, kenim, kenin

Çok heceli kelimelerde:

dada "baba" > dadisi "babası"
ana "anne" > anisi "annesi"
bala "çocuk" > balisi "çocuğu"
çaqa "yara" > çaqisi "yarası"
kala "öküz" > kalisi "öküzü"
tana "ip" > tanisi "ipi"

bälgä "belge" > bälğisi "belgesi"
 pärdä "perde" > pärdisi "perdesi"
 bändä "bende" > bändisi "bendesini"
 gändä "bok" > gändisi "boku"

Görüldüğü gibi yukarıdaki tek ve çok heceli kelimelere /-i/, /-si-/ ekleri eklendikten sonra, kelime kökünün son hecesindeki /a/, /ä/ ünlüleri ek aldığından dolayı /e/, /i/ ünlülerine değişirler. Ama pek çok kelimelerde bu tür dil hâdisesi görülmez. Meselâ:

Tek heceli kelimelerde:

çaq "çark" > harvinin çaqi "arabanın çarkı"
 nam "nam" > nami bar adäm "ünlü adam"
 ray "meyil" > rayim yoq "meyilim yok"
 hal "hal, durum" > halim xarap "durumum kötü"
 cay "yer" > cayi cännättä "yatan yeri cennet"

Çok heceli kelimelerde:

xuda "Allah, hüda" > xudayim "Allahım", xudasi "Allahı"
 bala "belâ" > unin balasi "onun belâsi"
 dunya "dünya" > balılar dunyasi "çocuklar dünyası"
 nava "neva" > bulbul navasi "bülbul nevası"
 sada "seda" > ämgäk sadasi "emek sedası"
 qäl'ä "kale" > äñqärä qäl'äsi "Ankara kalesi"
 mänbä "kaynak" > su mänbäsi "su kaynağı"
 tämä "tamah" > tämäsi bar "tamahı var"

Bu misallerden belli oluyor ki, Çağdaş Uygur Türkçesindeki /a/, /ä/ > /e/, /i/ değişmesi sadece kısa ünlülü hecelerde ortaya çıkar. Ama uzun ünlülü hecelerde bu ses değişimi ortaya çıkmaz. Bu, Uygur Türkçesindeki ses hâdiselerinin somut nedenlerinin açıklanması ve bu tür fonetik hâdisenin oluşma ortamı ve sebeplerini öğrenmek için çok önemlidir.

Kısa Ünlü /a/, /ä/ > /e/, /i/ Değişiminin Sebepleri

Bence, Uygur Türkçesindeki kısa ünlü /a/, /ä/'lerin kelimelere /-i/, /-si/, /-işi/ ekleri getirildiğinde /e/, /i/ ünlülerine değişmesinin aşağıdaki dört nedeni vardır.

1. Uygurların kelimelerdeki esas vurguyu telâffuz etmesinin diğer Türk

halklarından farklı olması sebep olmuştur. Bildiğimiz gibi, Türk Lehçelerinin çoğunda iki tür vurgu vardır. Onun biri esas vurgu, diğeri ise ek vurgudur (bazı dilciler ikincil vurgu da derler). Esas vurgunun yeri son hecedeki ünlünün üzerinde olur ve bu vurgu, kelimelere ek eklendiği zaman eklenen heceye geçer. Elbette, bir heceli kelimelerde bir tane vurgu olur. Aynı zamanda esas vurgudur. Ama bu tek heceli kelimelere ek eklendikten sonra, esas vurgu, yeni eklenen ekin üzerindeki ünlü üzerine geçer. Böylece aslındaki esas vurgu artık ikincil vurguya değişir. Meselâ:

tag > tegi   bag > begi   nan > neni   yâr > yeri   pân > peni
tân > teni   san > seni   can > ceni   qan > qeni   kan > keni

Karahanlılar döneminde bütün Türk boylarının ilişkileri oldukça yakın olduğu için telâffuz farkı da çok azdı. Uygur Türkçesi de dahil olmak üzere bütün Türk Lehçelerinde, kelimeler ek aldıktan sonra, son hecedeki ünlülerde hiçbir ses değişikliği yoktu. Buna Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it Türk'ü* en iyi delildir.

Fakat sonraki birkaç asır esnasında Uygur Türkçesinde fonetik değişiklikler ortaya çıkmıştır. Yani Uygurların telâffuzundaki esas vurgu, ikincil vurgulu hecedeki ünlüyü esas vurgulu hecedeki ünlüyle ince kalınlık ve düz yuvarlaklık bakımından benzer ünlüye değiştirme özelliğine sahip olmuştur. Meselâ:

Karahanlıca	Çağdaş Uygurca	Türkiye Türkçesi
xatun	xotun	kadın, karı
savuş	soguk	soğuk
tavuş	toxu	tavuk
yapuş	yopuş	yapık
qazuş	qozuş	kazık
qavuş	qovuş	kabuk, kapı
açuş	oçuş	açık
qamuş	qomuş	kamuş
qavun	qogun	kavun
azuq	ozuq	azık
qaşuş	qoşuş	kaşık
tanuş	tonuş	tanık
yaruq	yoruş	güneşli

Yukarıdaki kelimelerin fonetik değişme durumunda şunu görebiliriz ki, *xatun*, *qavun*, *qamuş*, *azuq*, *açuq*, *yapuq*, ve *yaruq* gibi kelimelerin telâffuzu an'anevî Uygur Türkçesindeki ünlü uyum kuralına tamamen uygundur. Yani onların hepsinde kalın ünlü uyumu vardır. Öyleyse, neden ünlü değişimi ortaya çıkmıştır? İlk hecedeki /a/ ünlüsü neden /o/ ünlüsüne değişir? Çünkü Çağdaş Uygur Türkçesindeki esas vurgu rol oynar. O asimile gücüne sahiptir. Bu sebeple esas vurgu sahibi olan son hecedeki /u/ ünlüsü, ek vurgu yerinde olan baş hecedeki /a/ ünlüsünü /u/ ünlüsüyle kalın incelik ve yuvarlak düzlük bakımından tamamen aynı olan /o/ ünlüsüne değiştirmiştir.

Burada böyle bir duruma önem vermemiz gerekiyor. Uygur Türkçesindeki esas vurgu yukarıda açıkladığımız gibi, ek vurgu olan ünlüyü ses uyumuna uygun olan ünlüye değiştirecek güce ve asimilasyon gücüne sahip olduğu için, Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki ünlüleri de Uygur Türkçesinin ses özelliğine uygunlaştırarak, ek vurgu yerindeki ünlüyü, esas vurgu yerindeki ünlüyle aynı olan ünlüye değiştirmiştir. Meselâ:

Arapça	Uygur Türkçesi
seda	sada
neva	nava
heman	haman
cevab	cavab
kebab	kavap
sevab	savap
sebur	sopur
gefur	gopur
evam	avam
zeman	zaman
devam	davam
mekan	makan
cellab	calap
cenab	canap
revac	ravac
fena	pana
sena	sana

meqam	maqam
ceza	caza
eda	ada
medar	madar

Fakat diğer Türk lehçelerinde esas vurgu yerindeki ünlülerin böyle bir de-
ğiştirme gücü olmadığından Arap ve Farsça alıntı kelimelerdeki ünlüler de-
ğiştirilmeden telâffuz edilmektedir. Meselâ:

Arapça-Farsça	Türkiye Türkçesi
cevab	cevap
cenab	cenap
sevab	sevap
kebab	kebab
kelan	kelan
kelam	kelam
selam	selam
seda	seda
mekan	mekan
neva	neva

Hatta Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki ünlülerin de-
ğişmesi Uygur Türkçesindekinin tam tersi olmuştur. Meselâ:

Arapça-Farsça	Türkiye Türkçesi	Çağdaş Uygurca
heman	hemen	haman
ketan	keten	katan- katañ
hayder	haydar	heyder
hamze	hamza	hemze
zarar	zarar	zerer
hasen	hasan	hesen

Demek, diğer Türk lehçelerinde olmayan, fakat Uygur Türkçesinin kendine
özgü dil alanında meydana gelen esas vurgunun de-
ğiştirme gücü, konumuzdaki
/a/, /ä/ ünlülerinin bazı ekler eklendikten sonra /e/, /i/ lere de-
ğişmesine sebep
olan ilk ve en önemli unsurdur.

2. Kapalı /e/ ünlüsünün ortaya çıkması, Uygur Türkçesindeki /a/, /ä/ ünlülerinin /e/'ye değişmesi için gerekli şartı hazırlamıştır.

Araştırmalara göre, Eski Uygurcada sekiz ünlü vardır. Bunlar: /a/, /ä/, /o/, /ö/, /u/, /ü/, /ı/, /i/' dir. Kapalı /e/ yoktur. Çağatay Uygur Türkçesi dönemine geldiğinde Uygur Türkçesinde önce /ä/, sonra kapalı /e/ ünlüsü ortaya çıkmıştır. *Divanü Lûgat-it Türk*'te bu tür değişme süreci aksettirilmiştir. Meselâ: yär "yer", säzik "hissetmek".

/E/ ünlüsünün ortaya çıkmasında, hâlâ Uygurcadaki esas vurgunun değiştirme gücü önemli rol oynamıştır. Yani yär "yer", tär "ter" gibi tek heceli kelimelere /i/ gibi iyelik eklerini ekledikten sonra, *yäri*, *täri* olmuştur. Ama bu hâlde esas vurgu, /i/ ünlüsünün üstünde olarak, ek vurgu yerindeki /ä/ ünlüsünü kalın incelik ve dudak durumu bakımından /i/ ünlüsüyle aynı olan ünlüye dönüştürmeye mecbur olur. Bu nedenle yukarıdaki *yär*, *tär* kelimeleri tedrici hâlde evvel *yäri*, *täri*, şeklinde ve sonralar ise *yeri*, *teri* şeklinde gelişmiştir. Demek, Uygurcada /e/ ünlüsünü ortaya çıkaran şey, hâlâ esas vurgunun asimile etme gücüdür.

3. Uygur Türkçesindeki /ı/ ünlüsünün kaybolması, kısa ünlü a, ä'lerin e, i'lere değişmesini sağlamıştır.

Eski Uygurcada ince ünlü /i/den başka, kalın ünlü /ı/ da vardır. Bu durumda çift heceli ve daha fazla heceli kelimelerde ince sıradan ünlü /ä/ ile /i/ uyum içinde gelmiştir. Meselâ: äziz "aziz", säzgi "sezgi", käsım "kesim", kärim "kerim". Artık kalın ünlü /a/ ile kalın sıradan ünlü /ı/ uyum içinde gelmiştir. Meselâ: balıq, qalın, yaqın, satıq, qatıq, yarıq, agız, sagız, sarıq,

Açıq,agır,arıq, agıl,qarın vs.

İşte Uygurcadaki /ı/ ünlüsü yok olduktan sonra, yukarıdaki *balıq*, *qalın*, *qarın*, *yaqın*, *satıq* gibi kelimeleri artık *balık*, *kalin*, *yaqın*, *satıq* şeklinde telâffuz etmeye mecbur olmuştur. Ama böyle telâffuz etmek Uygur Türkçesindeki ünlü uyumu kuralına zıt olduğundan dolayı yukarıdaki kelimelerde esas vurguya sahip olan /i/ ünlüsü, ek vurgu yerinde olan ilk hecedeki /a/ ünlüsünü kendiyile aynı özelliğe sahip olan /e/ ünlüsüne mecburen değiştirmiştir. Neticede onlar artık belıq "balık", qerın "karın", yeqın "yakın", setıq "satık" şekillerine dönüşmüştür.

4. Uygur halk konuşma dilindeki ünlülerin özelliğinin etkisi /a/, /ä/ > /e/, /i/ değişmesini gerçekleştirmiştir.

Uygur halk konuşma dili ile edebî dili arasında belli farklar vardır. Uygur edebî dili ses bilgisi bakımından ağız konuşma dilinin etkisi altında yaşayacaktır. Bu nedenle Uygur edebî dili, halk ağzında yaygın olan bazı değişmeleri yazıda ifade etmeye mecbur olmuştur. /a/, /ä/ > /e/, /i/ değişmesi de Uygur ağız di-

lindeki /a/, /ä/’lerin sadece /i/ ünlüsüne gelişme özelliğinden kaynaklanmıştır.

Uygurların yaşadığı bölgelerin çoğundaki halkın konuşma dilinde tek heceli ve çok heceli kelimelerin sonuna /-i-/, /-si-/, /-iş-/ gibi ekler eklendikten sonra, ek vurgu yerindeki /a/, /ä/ ünlüleri sadece /i-/ ünlüsüne değişecektir. Mesele:

Uygur edebî dilinde	Ağızlarda	Türkiye Türkçesinde
Teni sağlam	tini sağlam	teni sağlam
Beli çin	bili çin	beli muhkem
Ceni bar	cini bar	canı var
Qeni qiziq	qini qizziq	kavgacı
Beşi çoñ	bişi çoñ	başı büyük
Geli yaman	gili yaman	doymaz
Megizliq	migizliq	çekirdekli

Bence Uygur edebî dilindeki /a/, /ä/ > /e/, /i/ değişiminin öncelikle köy ve sokak adamlarının konuşmasından kaynaklanmış olma ihtimali güçlüdür. İşte edebî dil bu özelliği halk konuşma dilinden kabul ederek yazı diline yansıtmıştır.

/a, /ä/ > /e/, /i/ Değişmesinin Ortaya Çıkma Süreci

Uygurcadaki /a/, /ä/ > /e/, /i/ gelişmesi birkaç yüzyıllık uzun bir süreç içerisinde tedrici hâlde şekillenen bir özelliktir. Bence bunun ortaya çıkma sürecini aşağıdaki üç döneme ayırabiliriz:

Eski Uygur Dili Devri

VIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar olan Eski Uygur dili döneminde Uygurcanın fonetik sistemi diğer Türk lehçeleriyle aynı sistem içerisinde olduğundan dolayı, farklı bir özellik ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle o dönemde /a/, /ä/ > /e/, /i/ değişmesi yoktu.

Çağatay Uygur Dili Devri

XIV. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk yarısına kadar olan uzun bir zamanı içerir. Uygurcada daha çok değişmeler ve özellikler ortaya çıkan ve yaygınlaşan önemli bir dönemdir. Bu dönemde öncelikle Uygurcanın fonetik sisteminde /ı/ ünlüsünün kaybolması ve kapalı /e/ ünlüsünün ortaya çıkması gibi değişmeler olmuştur. Aynı zamanda, Uygurların telâffuzunda diğer Türk boylarından farklı olan esas vurgulu ünlü ek vurgu yerindeki ünlüyü ince kalınlık ve düz yuvarlaklık bakımından kendiyile aynı olan ünlüye değiştirecek bir özellik şekillenmiştir. Bu

nedenle Uygurların halk konuşma dilinde, tek heceli ve çok heceli kelimelere /-i/, /-si/, /-iş/ gibi ekleri ekledikten sonra, ek vurgu yerindeki /a/, /ä/ ünlülerini /e/, /i/ ünlülerine değiştirerek telâffuz etme âdeti tedrici genelleşmiştir. Ama bu tür konuşma dilindeki alışkanlık ve dil âdeti yazıda ifade edilmemiştir.

Çağdaş Uygur Türkçesi Dönemi

XX. yüzyılın son yarısından başlayan Çağdaş Uygur dili dönemi, Çağatay Uygur dili döneminde konuşma dilinde ortaya çıkan /a/, /ä/ > /e/, /i/ değişme özelliğini yazıda yansıtan bir dönem sayılır.

Yukarıda beyan ettiğimiz gibi, Uygur Türkçesindeki /a/, /ä/ > /e/ /i/ değişimi gibi bu tür özellik Çağatay Uygur dili döneminde ortaya çıkmış ve konuşma dilinde genelleşmiştir. Ama o dönemdeki Uygur aydınları halk konuşma dilindeki fonetik özellikleri yazıda ifade etmemişlerdi. Doğrusu da buydu.

Maalesef 1953 yılında Çağdaş Uygur Türkçesine alfabe yapan insanlar ileriye iyi göremediğinden ve dil biliminin eksikliğinden dolayı aslında Uygur halk konuşma dilinin özelliği olan /a/, /ä/ > /e/, /i/ değişmesinin yazıda ifade edilmesini sağlayan tarihî bir hata yapmışlardır. Bence /a/, /ä/ > /e/, /i/ değişiminin yazıda ifade edilmesi, Uygurları diğer Türk boylarından uzaklaştırarak ayrı bir dil yaratma amacına hizmet eden kötü bir adımdır.

Dil bilimlerine göre, dildeki somut dil hâdiseleri ve konuşma dilindeki meseleleri çözerken yazı dili rehber konumunda olmalıdır. Çünkü ağız dilinde var olan dil hâdiselerinin hepsini yazı dilinde aksettirmek mümkün değildir.

Kaynaklar

Kaşgarlı, Mahmud (1983), *Divanü Lûgat-it Türk* (Çağdaş Uygurca), Sincan Halk Yayın Evi, Urumçi, Uygur Özerk Bölgesi, Çin.

Polat, Abduraop (1993), *Çağatay Uygur Dili Araştırmaları Üzerine Makaleler*, Milletler Yayın Evi, Pekin Çin.

Polat, Abduraop (1995), *Uygur Dili Leksikolojisi*, Kaşgar Uygur Yayın Evi, Uygur Özerk Bölgesi, Çin.